

УДК 347.426.6

Ківалова Т.С.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУБ'ЄКТІВ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ

Статтю присвячено дослідженню деяких питань характеристики суб'єктів зобов'язань відшкодування шкоди. В результаті проведеного при підготовці статті дослідження обґрунтовано низку пропозицій щодо застосування чинного цивільного законодавства, а також запропоновано нову класифікацію суб'єктів, про яких йдеться.

Ключові слова: відшкодування шкоди, зобов'язання, суб'єкти зобов'язання.

Важливим аспектом характеристики цивільно-правових зобов'язань є їх суб'єктний склад, що зумовлює доцільність його спеціального аналізу.

Слід зазначити, що, хоча зобов'язання відшкодування шкоди неодноразово були предметом досліджень вітчизняних науковців, однак основна увага при цьому приділялася аналізу поняття зазначених зобов'язань в цілому та їх класифікації, характеристиці прав і обов'язків їх учасників тощо [1; 2; 3; 4; 5].

На цьому тлі помітною є фактична відсутність системного аналізу суб'єктного складу зобов'язань відшкодування шкоди. Хоча такий критерій, як врахування суб'єктів зазначених зобов'язань, неодноразово використовувався при класифікації останніх [6, С. 31; 4, С. 23-27; 7, С. 505-560; 8], однак власне аналіз суб'єктів, які завдали шкоду, які мають відшкодувати шкоду, тощо при цьому не проводився. У свою чергу, це не дає можливості скласти достатньо повне уявлення про зазначені зобов'язання, як специфічний вид цивільних правовідносин.

Із врахуванням викладеного, можна зробити висновок про недостатній рівень дослідження відповідної проблематики у вітчизняній цивілістиці, що зумовлює здійснення у цій статті спроби наукового аналізу встановлення загального та особливого у характеристиці суб'єктів зобов'язань відшкодування шкоди.

Приступаючи до розгляду питань, які є предметом цієї статті, передусім, слід зазначити, що зобов'язання відшкодування шкоди за своєю сутністю належать до охоронних правовідносин.[9] Цієї особливостю зазначених зобов'язань, спеціальним їх призначенням зумовлюється те, що вони є односторонніми зобов'язаннями, тобто, такими, де одна сторона (кредитор) має лише права, а інша (боржник) – лише обов'язки.

Отже, зупинимось детальніше на правовій характеристиці учасників зобов'язань відшкодування шкоди.

Як зазначалося, ними є кредитор (потерпілий), тобто особа, уповноважена вимагати відшкодування шкоди, і боржник (особа, зобов'язана відшкодувати шкоду).

Характеризуючи кредитора слід зауважити, що зобов'язаннях відшкодування шкоди кредитор і потерпілий можуть не співпадати в одній особі. Так, при завданні

шкоди смертю людини потерпілим є загиблій. Згідно ст. 1200 ЦК України у разі смерті потерпілого право на відшкодування шкоди (тобто, є кредиторами) мають непрацездатні особи, які були на його утриманні або мали на день його смерті право на одержання від нього утримання, а також дитина потерпілого, народжена після його смерті.

Стосовно боржника також варто наголосити, що особою, зобов'язаною відшкодувати шкоду, не завжди є той, хто її завдав: у низці випадків обов'язок відшкодування шкоди покладається на іншу особу, вказану у нормах законодавства. Наприклад, у випадках завдання шкоди органом дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду обов'язок відшкодування такої шкоди покладається на державу (ст. 1176 ЦК України).

Таким чином, у спорах, пов'язаних із відшкодуванням шкоди, можуть фігурувати: 1) кредитор, 2) потерпілий, 3) заподіювач шкоди, 4) боржник.

Разом із тим, сторін у зазначених зобов'язань тільки дві – кредитор та боржник. Це пов'язане з тим, що вони або об'єднують у собі два поняття (коли у одній особі співпадають кредитор і потерпілий, боржник і заподіювач шкоди), або одне з цих понять, як визначальне, поглинає інше, яке не являє собою юридично самостійну конструкцію (наприклад, малолітні, недієздатні тощо не є суб'єктами цивільних правовідносин, а тому не можуть бути боржниками – стороною у зобов'язаннях відшкодування шкоди).

У деяких випадках на стороні кредитора або боржника може мати місце множина осіб.

Так, у випадку завдання шкоди одночасно кільком особам виникає зобов'язання з активною множиною осіб – кількома потерпілими-кредиторами. Можлива також ситуація, коли один з потерпілих є також і кредитором, а інший – ні. Наприклад, у разі, коли у дорожньо-транспортній пригоді одній особі завдана шкода здоров'ю, а інша особа загинула, то обидві вони є потерпілими, але лише перша з них є кредитором (причому відразу по двом вимогам про відшкодування шкоди: про відшкодування шкоди, завданої здоров'ю, і про відшкодування шкоди, завданої, скажімо, втратою годувальника). Активна множина у зобов'язаннях відшкодування шкоди є частковою, оскільки точно визначена частка права кожного з них.

У разі, якщо шкода завдана кількома особами, виникають зобов'язання відшкодування шкоди з пасивною множиною осіб. Згідно з частиною 1 ст. 1190 ЦК України особи, спільними діями або бездіяльністю яких було завдано шкоди, несуть солідарну відповідальність перед потерпілим. Однак, за заявою потерпілого суд може визначити відповідальність осіб, які спільно завдали шкоди, у частці відповідно до ступеня їхньої вини (частина 2 ст. 1190 ЦК України). Таким чином, у випадку завдання шкоди кількома особами на них покладається солідарний або частковий обов'язок її відшкодування.

Разом із тим, обов'язок відшкодування шкоди може бути субсидіарним. При цьому він має тимчасовий характер, внаслідок чого відбуваються трансформації визначення особи боржника та заподіювача шкоди. Так, згідно частині 1 ст. 1179 ЦК України неповнолітня особа (у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років)

відповідає за завдану нею шкоду самостійно на загальних підставах. Отже, заподіювач шкоди тут одночасно є боржником.

Проте, у разі відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Якщо неповнолітня особа перебувала у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі, якщо він не доведе, що шкоди було завдано не з його вини (частина 2 ст. 1179 ЦК України). Таким чином, із наведеної норми випливає можливість „розділення” за певних умов особи заподіювача шкоди та боржника.

Але це не виключає подальших трансформацій суб'єктного складу зазначених зобов'язань. Зокрема, згідно частині третій тієї ж статті ЦК України обов'язок батьків (усиновлювачів), піклувальника, закладу, який за законом здійснює щодо неповнолітньої особи функції піклувальника, відшкодувати шкоду припиняється після досягнення особою, яка завдала шкоди, повноліття або коли вона до досягнення повноліття стане власником майна, достатнього для відшкодування шкоди. Внаслідок цього „заподіювач шкоди” і „боржник” знов-таки співпадають у одній особі, оскільки обов'язок відшкодування шкоди покладається на того, хто цю шкоду завдав.

Характеризуючи суб'єктний склад зобов'язань відшкодування шкоди, слід відзначити неточність твердження, яке іноді зустрічається у цивілістичній літературі, що учасниками (суб'єктами) зазначених зобов'язань можуть бути будь-які учасники цивільних відносин – громадяни, юридичні особи, держава, територіальна громада. Причому кожний з цих суб'єктів може виступати як заподіювач шкоди (деліквент) або потерпілий.[10, С. 323]

Згадана неточність полягає у тому, що коло тих суб'єктів, які можуть бути боржниками, і коло тих суб'єктів, які можуть бути кредиторами, не співпадає. Наприклад, згідно частині 4 ст. 1191 ЦК України, батьки (усиновлювачі), опікун або піклувальник, а також заклад або особа, що зобов'язані здійснювати нагляд за малолітньою або неповнолітньою особою, які відшкодували шкоду, завдану малолітньою або неповнолітньою особою чи фізичною особою, яка визнана недієздатною, не мають права зворотної вимоги до цієї особи. Тобто, батьки (усиновлювачі), опікун або піклувальник, інші особи, які вказані у наведеній нормі, можуть бути боржниками у відповідних випадках виникнення зобов'язань відшкодування шкоди, але не можуть вважатися потерпілими (кредиторами). Позицію законодавця можна сформулювати й інакше: зазначені особи можуть бути потерпілими, але не у відносинах, що виникли в результаті завдання шкоди малолітнім, неповнолітнім, недієздатним тощо, за яких вони відшкодували шкоду.

Отже, не може бути універсального переліку суб'єктів для зобов'язань відшкодування шкоди взагалі. Відносини, які виникають в результаті завдання шкоди, мають специфіку, зумовлену особливостями об'єкту, якому завдана шкода, суб'єктів, які завдали шкоду, тощо. Іноді вже саме благо, якому завдана шкода,

суттєво обмежує коло суб'єктів, що можуть вважатися потерпілим. Так, потерпілим суб'єктом у зобов'язаннях відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, може бути лише фізична особа (ст. 1195 ЦК України). Але потерпілим (кредитором) у таких відносинах не може бути ні юридична особа, ні держава, ні територіальна громада, ні Автономна Республіка Крим.

Боржником (особою, зобов'язаною відшкодувати шкоду) може бути фізична особа, юридична особа, держава, територіальна громада, Автономна Республіка Крим тощо.

При цьому, якщо раніше обов'язок відшкодувати шкоду міг покладатися на державу лише у випадках завдання шкоди службовими особами судових та правоохоронних органів, то тепер кількість підстав відшкодування шкоди державою, Автономною Республікою Крим, органами місцевого самоврядування значно зросла (ст. 1173, 1174, 1176 та ін. ЦК України).

Проте, й тут слід зробити застереження стосовно того, що не кожен із названих суб'єктів у будь-якому разі може виступати учасником зобов'язань відшкодування шкоди. Необхідною умовою цього є наявність деліктоздатності, категорія якої має бути охарактеризована детальніше.

Деліктоздатність є елементом дієздатності фізичних осіб та елементом правосуб'єктності юридичних осіб і соціально-публічних утворень, стосовно яких поняття правоздатність та дієздатність окремо не існують.

Якщо дієздатність є здатністю учасника цивільних відносин самостійно, своїми діями набувати і здійснювати цивільні права, створювати для себе юридичні обов'язки та виконувати їх, то деліктоздатність – це здатність особи самостійно відповідати за завдану шкоду.[11, С. 108-110] Слід зазначити, що, на нашу думку, з врахуванням концепції ЦК України деліктоздатність слід визначати дещо інакше, характеризуючи її як здатність суб'єкта цивільних відносин виконувати обов'язки по відшкодуванню завданої шкоди. При цьому необхідно враховувати, що коли держава, маючи універсальну правосуб'єктність (і сама визначаючи її), практично завжди може бути деліктоздатною, то територіальна громада, Автономна Республіка Крим, так само, як і юридичні особи, мають обмежену (цільову) деліктоздатність. Так, територіальна громада, Автономна Республіка Крим, відповідають лише за шкоду, завдану їх посадовими (службовими) особами (ст.1173, 1174, 1175 ЦК України). Юридична особа відшкодовує шкоду, завдану її працівником, учасником тощо (ст. 1172 ЦК України), несе відповідальність за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, власником або законним володільцем якого вона є (1187 ЦК України), може бути зобов'язана відшкодувати шкоду, завдану з їх вини малолітніми (ст. 1178 ЦК України), неповнолітніми (ст. 1179 ЦК України), недієздатними фізичними особами (ст. 1184 ЦК України), тощо.

Ще важливішим є наявність деліктоздатності у фізичних осіб, які є учасниками зобов'язань відшкодування шкоди. Так, оскільки згідно з частиною 2 ст. 31 ЦК України малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею шкоду, вона не є деліктоздатною. У зв'язку з цим відповідно до положень ст. 1178 ЦК України суб'єктами відшкодування шкоди, завданої малолітньою особою (яка не досягла чотирнадцяти років), є її батьки (усиновлювачі), опікуни, інша фізична особа, яка на

правових підставах здійснює виховання малолітньої особи (батьки-вихователі дитячого будинку сімейного типу), адміністрація навчально-виховних закладів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, адміністрація навчальних та лікувальних закладів, які зобов'язані здійснювати нагляд за малолітніми, якщо не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Схоже правило діє стосовно випадків відшкодування шкоди, завданої недієздатною фізичною особою. Такий обов'язок покладається на опікуна або заклад, який зобов'язаний здійснювати нагляд за нею, якщо він не доведе, що шкода була завдана не з його вини (ст. 1184 ЦК України).

Враховуючи ту обставину, що у згаданих вище випадках заподіювач шкоди і боржник не співпадають в одній особі., слід зауважити, що зміст наведених норм суперечить загальному принципу відшкодування шкоди, встановленому у ст. 1166 ЦК України, яка передбачає, що шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, підлягає відшкодуванню особою, яка її завдала.

У зв'язку з цим варто зазначити, що, наприклад, ст. 933 ЦК Республіки Білорусь встановлює, що законом може бути покладений обов'язок відшкодування шкоди на особу, яка не є заподіювачем шкоди.[12] До речі, аналогічне положення містила й частина 2 ст. 1220 проекту ЦК України[13], передбачаючи, що обов'язок відшкодування шкоди може бути покладений законом на інших осіб. На жаль, це положення не було збережене у ЦК України, внаслідок чого й виникла згадана вище колізія загального правила про відшкодування шкоди і конкретних норм, які передбачають відшкодування шкоди завданої невеликоздатними особами.

Із врахуванням зроблених вище зауважень, слід наголосити, що боржником у зобов'язаннях відшкодування шкоди можуть бути фізична особа, юридична особа, держава, територіальна громада, Автономна Республіка Крим та інші соціально-публічні утворення за умови наявності у них деліктоздатності (підкреслено мною - Т.К.).

Підбиваючи загальний підсумок викладеному, можна зробити висновок, що, хоча теоретично кредитором (потерпілим) та заподіювачем шкоди (боржником) у зобов'язаннях відшкодування шкоди може бути і фізична особа (у тому числі іноземець і особа без громадянства), і юридична особа, і держава, і територіальна громада, і АРК, але практично коло суб'єктів зазначених зобов'язань не може бути універсальним і залежить від виду відносин, що виникають при завданні шкоди. Так, уповноваженим суб'єктом зазначених зобов'язань (кредитором, потерпілим) є особа, якій безпосередньо завдана шкода. Але кредиторами можуть бути також інші особи, вказані у законі (непрацездатні утриманці потерпілого тощо – ст. 1200 ЦК України). Зобов'язаним суб'єктом (боржником) є той, хто безпосередньо завдав шкоду. Але боржниками можуть бути й інші учасники цивільних відносин, вказані у законі (роботодавці, підприємницькі товариства, кооперативи – ст. 1172 ЦК України; держава, АРК, органи місцевого самоврядування – ст. 1172-1175 ЦК України; держава – 1176 ЦК України; батьки чи усиновлювачі або опікун чи інша фізична особа, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, яка завдала шкоду, навчальний заклад тощо, – ст. 1178, 1181 ЦК України).

З врахуванням зазначеного стосовно вимог до суб'єктів зобов'язань відшкодування шкоди можна запропонувати наступну класифікацію останніх, взявши за критерій особливості їх суб'єктного складу.

У залежності від суб'єкту, що завдав шкоду:

1. Завдання шкоди деліктоздатною фізичною або юридичною особою (ст. 1166 – 1169, 1171 ЦК України);

2. Завдання шкоди неделіктоздатною фізичною особою (ст. 1178, 1181, 1184, 1186 ЦК України);

3. Завдання шкоди фізичною особою з обмеженою деліктоздатністю (ст. 1179, 1180, 1182, 1183 ЦК України);

4. Завдання шкоди державою, органом державної влади, органом влади АРК або органом місцевого самоврядування (ст. 1170, 1173, 1175 ЦК України);

5. Завдання шкоди посадовою або службовою особою органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування (ст. 1174 ЦК України);

6. Завдання шкоди органом дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду (ст. 1176 ЦК України);

7. Завдання шкоди працівником юридичної або фізичної особи, малолітня особа, недієздатна особа тощо (ст. 1172 ЦК України);

У залежності від суб'єкту, на якого покладається обов'язок відшкодування шкоди:

1. Відшкодування шкоди, особою, яка її завдала (ст. 1166 ЦК України);

2. Відшкодування шкоди особою, з якою той, хто завдав шкоду знаходиться у трудових або службових відносинах (ст. 1172, 1174 ЦК України);

3. Відшкодування шкоди особою, яка мала здійснювати нагляд за неделіктоздатною особою (ст. 1178, 1181, 1184 ЦК України);

4. Відшкодування шкоди батьками, позбавленими батьківських прав (ст. 1183 ЦК України);

5. Відшкодування шкоди державою (ст. 1170, 1176, 1177 ЦК України);

6. Відшкодування шкоди АРК або органом місцевого самоврядування (ст. 1173, 1174, 1175 ЦК України);

7. Відшкодування шкоди володільцем джерела підвищеної небезпеки (ст. 1187 ЦК України);

8. Відшкодування шкоди продавцем або виготовлювачем товару, виконавцем робіт (послуг) (§ 3 глави 82 ЦК України).

Доцільність таких детальних розділень зобов'язань відшкодування шкоди зумовлена, у першу чергу, потребами практики, оскільки вони дозволяють більш точно з'ясувати характер та обсяг додаткового нормативного матеріалу щодо конкретного випадку завдання шкоди, встановити перелік документів, необхідних для подачі позову тощо.

Перелік використаних джерел та література:

1. Боброва Д.В. Проблемы деликтной ответственности в советском гражданском праве. Автореф. дис. ...докт. юрид. наук. – Х., 1988.– 56 с.
2. Боброва Д.В. Права граждан на возмещение вреда. – К.: КГУ, 1990.– 120 с.

3. Загорулько А.И. Обязательства по возмещению вреда, причиненного субъектами гражданского права. – Харьков: «Консум», 1996. – 112 с.
4. Русу С.Д. Делікти в цивільному праві України: Навчальний посібник. – Хмельницький: Видавництво НАПВУ, 2001. – 164 с.
5. Отраднова О.А. Проблемные вопросы понятия классификации обязательств из нанесения вреда (Гл. 82 ГК Украины) //Збірник тез доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції „Розвиток цивільного законодавства України: шляхи подолання кодифікаційних протиріч”. – Київ: В-во КНУ ім. Т. Шевченка, 2006. – С. 130-137.
6. Смирнов В.Т., Собчак А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве. – Л.: ЛГУ, 1983.
7. Цивільне право України: Підручник: У 2 кн. / За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – Т.2.
8. Калетнік І.Г. Зобов'язання відшкодування шкоди, завданої службовими особами митних органів, у системі деліктних зобов'язань за новим Цивільним кодексом України // Актуальні проблеми держави і права. Зб. наук. праць. – Вип. 23. – Одеса: Юрид. літ., 2004. – С. 64 – 69.
9. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Цивільні правовідносини. Навчальний посібник. – К.: Істина, 2008. – С. 285-295.
10. Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У двох томах / За заг. ред. Я. М. Шевченко. – Т. 2. Особлива частина. – К.: Концерн „Видавничий Дім „Ін Юре”, 2003. – С. 323.
11. Харитонов Е.О., Старцев А.В., Харитонova Е.И. Гражданское право Украины: Учебник. Издание третье, переработанное и дополненное. – Х.: ООО «Одиссей», 2007. – С. 108-110.
12. Ведомости Национального Собрания Республики Беларусь. – 1999. - № 7 – 9. – Ст. 101.
13. Українське право. – 1999. - № 1.

Кивалова Т.С. Отдельные вопросы характеристики субъектов обязательств возмещения вреда.

Статья посвящена исследованию некоторых вопросов характеристики субъектов обязательств возмещения вреда. В результате проведенного при подготовке статьи исследования обоснован ряд предложений по применению действующего гражданского законодательства, а также предложена новая классификация указанных обстоятельств.

Ключевые слова: возмещение вреда, обязательство, субъекты обязательств.

Kivalova T.S. The some questions of the characteristic of the subject of liabilities of compensation of harm.

The article is devoted to the investigation of some questions of the characteristic of the subject of liabilities of compensation of harm. The row of the propositions of application of the active legislation is investigated in this article. The author requires to new qualification of subjects, which are considered in this article.

Key words: compensation of harm, liability, subject of liability.

Надійшла до редакції 12.06.2008 р.